

РОЗДІЛ 5 «КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО; КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС»

УДК 352

DOI: 10.32751/2617-5967-2022-02-11

Прокопович Є.М.*к.мед.н., доцент, доцент кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка***Самченко Т.Є.***Студентка 2-го курсу ІПО Київського національного університету імені Тараса Шевченка***АГРЕСІЯ ЖІНОК В КОНТЕКСТІ ХАРАКТЕРУ
ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

З метою виявлення особливостей агресивної поведінки жінок в контексті характеру злочинної діяльності досліджено форми прояву агресії у жінок, які вперше відбувають в місцях позбавлення волі покарання за вчинені злочини. Визначено рівні агресії в залежності від категорії злочину, встановлено типи особистості, які домінують в кожній групі злочинів, досліджено показники по емпатичним шкалам та рівень нейротизму. На основі проведеного дослідження зроблено висновок про те, що особи з підвищеним рівнем індексу агресії мають підвищені рівні індексу ворожості та непрямой агресії.

Ключові слова: *агресія, агресивність, ворожість, емпатія, нейротизм.*

In order to identify the characteristics of aggressive behavior of women in the context of the nature of criminal activity, the forms of aggression in women who are first serving their punishment for crimes committed in places of deprivation of liberty were investigated. The levels of aggression depending on the category of crime were determined, the personality types that dominate each group of crimes were determined, indicators on empathic scales and the level of neuroticism were investigated. Based on the conducted research, it was concluded that individuals with an increased level of the aggression index have increased levels of the index of hostility and indirect aggression.

Keywords: *aggression, aggressiveness, hostility, empathy, neuroticism.*

Постановка проблеми. Відповідно до даних Державної служби статистики України за 2020 рік [1] у порівнянні з 2010 роком та наступними роками, динаміка злочинної діяльності, на жаль, є позитивною. Розподілення кількості вчинених злочинів за гендерною ознакою в цілому відбувається в діапазоні 20 % та 80 %, жінки та чоловіки, відповідно, та є доволі сталим. Як слушно зазначає М. Євдокімова, жіноча злочинність є значною соціальною проблемою, оскільки, крім рис, властивих злочинності загалом, має додаткові негативні наслідки для суспільства та деструктивно впливає на інститут сім'ї та на підростаюче покоління, чим формує «резерв» для майбутніх злочинців. [2, с. 140-142]. З огляду на високу соціальну значимість проблема жіночої агресії є міждисциплінарною темою та вивчається в рамках декількох наук, таких як психологія, психіатрія, соціологія, кримінологія, фізіологія.

Аспекти жіночої агресії були предметом дослідження таких вітчизняних та зарубіжних дослідників (в тому числі фізіологів, психологів, психіатрів та соціологів), як С.Н. Абельцев, Б.С. Братусь, Б.М. Головкін, М.Н. Голоднюк, А.М. Дячук, О.В. Землянська, Н.Д. Левітов, А. Н. Леонтьєв, А. Р. Ратинов, І.Д. Спіріна, В.В. Федусик, І.Я. Фойницький, І.О. Фурманов, Л.О. Шевченко, Л.М. Щербакова, А. Бандура та Р. Уолтерс, А. Басс, Л. Берковіц, Р. Берон, Д. Долорд, К. Лоренц, Д. Ричардсон, Р. Бэрон, Е. Еріксон, С. Фешбах, К. Бютнер, та інші.

Відмітимо, що у вітчизняній науці є малодослідженим питання виявлення рівня агресії жінок в залежності від характеру злочину, кореляції рівнів агресії та ворожості із емпатією та іншими особистісними властивостями особи, що становить для нас інтерес в рамках цієї роботи та визначає її актуальність.

Мета даної роботи – дослідити агресію жінок в контексті характеру злочинної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В останні десятиріччя увага науковців у різних галузях гуманітарних наук прикута до агресивної поведінки людини, її детермінант та механізмів. Причому багатьма науковцям прийнято розрізняти поняття «агресивність» та «агресія» (А. Реан, А.Басс, Л. Берковіц, Г. Паренс), в той же час присутнє і ототожнення цих понять (Е. Аронсон, А. Бандура, Д. Річардсон, Р. Уїлсон, Д. Майерс та ін). На сьогоднішній день існує декілька підходів до вивчення феномену агресії, її причин та механізмів. Погодимось з О.Є. Мойсеєвою, яка здійснивши порівняльний аналіз існуючих концепцій щодо проблеми агресії, вказує на існування трьох основних концептуальних напрямків: а) агресивні спонукання є вродженими (так звана інстинктивна теорія, З. Фройд, К. Лоренц, Е. Фромм та ін.); б) агресія є відповіддю на фрустрацію (фрустраційна теорія, Дж. Доллард, Л. Берковіц та ін.); в) агресивна поведінка є результатом соціального наочіння (теорія наочіння, А. Бандура, Р. Берон, Д. Річардсон та ін.). Об'єднує усі три концепції погляд на те, що агресія носить деструктивний характер, спрямований на завдання шкоди. [3] Отже, за усіма трьома напрямками агресія вбачається формою поведінки, актом дії, спрямованим на завдання шкоди або болю іншому суб'єкту (живій істоті).

У психологічній літературі найпоширенішим поняттям агресії є наступне: агресія (від латинського «aggređi» – «нападати») визначається як індивідуальна або колективна дія, спрямована на нанесення фізичної або психологічної шкоди, матеріальної шкоди або на знищення іншої людини чи групи людей. [4, с. 567]

На нашу думку агресія має розглядатись як цілеспрямований акт дії особи, її поведінка, направлені на досягнення бажаної мети за рахунок іншої особи, шляхом завдання фізичного, морального болю (втрат майнового/немайнового характеру) та/або направлені на виміщення негативних емоцій назовні, без цілеспрямованого завдання шкоди кому-небудь. В даній роботі ми будемо розглядати агресивність як внутрішній стан особи, який характеризується негативним ставленням до чогось або когось, та готовністю особи проявити цей негатив у фізичному світі в будь-який спосіб.

Однією з найпоширеніших класифікацій агресивної поведінки є класифікація А. Басса: активна-пасивна, фізична-вербальна, спрямована-неспрямована. На підставі цих дихотомій А. Басс пропонує вісім комбінацій, які є по суті дескриптивними щодо агресивної поведінки (наприклад, активна-фізична-спрямована). [5, с. 60-67]

В психологічній та кримінологічній літературі прийнято розрізняти ворожу та інструментальну агресії. За Л. Берковіцем джерелом ворожої агресії є злість, спрямована на

єдину мету – нашкодити. При інструментальній агресії остання виступає у якості засобу для досягнення певної мети. [6, с. 510]

У дослідженнях злочинності науковці також виокремлюють захисну агресію, при якій настає реакція типу «наси́льство – наслідок наси́льства». Фактично, мова йде про те, що агресія виступає не тільки фізичним актом прояву, а в той же самий час є мотивацією злочинної діяльності, є типом мотиву злочину. [7, с. 147-152]

Кожний тип агресії відповідає певній категорії злочинів. Думається, що інструментальна агресія характерна для злочинів проти власності (крадіжка, шахрайство), в сфері незаконного обігу наркотичних засобів, в той час як ворожа та захисна агресії притаманні насильницьким злочинам.

Механізм злочинної поведінки складається з основних елементів, до яких більшість вчених відносяться умови морального формування особи, особистісні властивості, мотивацію, конкретну життєву ситуацію, прийняття рішення про вчинення злочину і сам поведінковий акт. [8, с. 284]

Вбачається слушною думка колективу авторів Л.І. Казміренко та Н.М. Тужеляк про те, що під час розгляду механізму злочинної поведінки потрібно враховувати, що зовнішнє для людини середовище та її особисті якості визначають у взаємодії, зважаючи на всі етапи кримінальної поведінки: формування мотивації, ухвалення рішення, виконання прийнятого рішення, посткримінальну поведінку. Дослідники зазначають, що вибір того чи іншого варіанта злочинної поведінки залежить, переважно, від специфіки взаємовідносин особи з оточуючим середовищем та особливостей самого середовища. [9, с.444-451]

Вважаємо, що агресія (агресивність) одночасно є частиною психологічної структури поведінки (мотивація і прийняття рішення про вчинення акту поведінки) та продуктом взаємодії об'єктивного і суб'єктивного в поведінці (особистісні властивості, конкретна обстановка і акт поведінки).

На нашу думку причиною злочинної поведінки жінок є складна взаємодія зовнішніх, об'єктивних умов і внутрішніх, суб'єктивних факторів, тобто середовища і особистості. В свою чергу спрямованість агресії залежить від особливостей мотиваційно потребової сфери людини, системи її цінностей і орієнтацій, від наявності внутрішнього конфлікту. [10, с. 762-771] В.О. Меркуловою на підставі даних спеціальних досліджень про психофізіологічні особливості жінки підтверджується наявність суттєвих відмінностей між чоловіком і жінкою в анатомо-фізіологічній будові, організації нервової системи, почуттєвої і вольової сфери, значенні інтуїції і сфери підсвідомого у сприйнятті жінкою оточуючого світу, у впливі на вибір поведінки, способі і мотивації дій. [11, с. 281] Зарубіжні дослідники К. Деакс (К. Deaux), Е.Е. Маккобі (Е.Е. Maccoby), С.Н. Джеклін (С.Н. Jacklin) вважають, що загально визнаними відмінностями чоловіків і жінок є когнітивна сфера особистісного розвитку та сфера соціальної поведінки. У когнітивній сфері наявні статеві відмінності у вербальних, просторових і математичних здібностях. [12, Р.164-183]

Щодо форм прояву агресії, то у жінок, порівняно з чоловіками, меншою мірою виявляються фізична агресія і негативізм, а більшою – непряма агресія та роздратованість. [13, с.16-18]

Погоджуємось з колективом дослідників І.Р. Серкевич, О.М, Броневицькою, які вважають, що серед причин жіночої злочинності особливе місце посідають активна участь у суспільному житті; послаблення головних соціальних інститутів, передусім інституту сім'ї; високий ступінь напруженість у суспільстві, що більш гостро сприймається жінками;

зростання наркоманії, алкоголізму, проституції, бродяжництва та жебрацтва. [14, с. 352-328]

Виклад основного матеріалу. Відповідно до мети даної роботи були застосовані наступні методи дослідження, що дозволяють емпірично дослідити рівень та форми прояву агресії, а також психологічні властивості, які можуть впливати на рівень агресії жінок-злочинниць: анкетування, методи психологічного тестування, які включали в себе «Особистісний опитувальник Г. Айзенка, ЕРІ (варіант Б)», «Багатофакторний опитувальник емпатії М. Девіса» (ІRІ; Davis, 1983), «Опитувальник Басса-Дарки» (С.М. Єніколопов), «Міні-Мульт» («Скорочений багатофакторний опитувальник для дослідження особистості»); формально-логічний – порівняння, узагальнення та класифікація отриманої в ході емпіричного дослідження інформації.

Емпіричне дослідження проводилось на базі ДУ «Кам'янська виправна колонія № 34» (Дніпропетровська обл.) протягом лютого 2022 року та було завершено за два дні до початку воєнного вторгнення в Україну. Загалом у дослідженні взяли участь 39 (тридцять дев'ять) жінок, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі вперше. Результати восьми засуджених не приймалися до уваги при обробці, оскільки носили недостовірний характер, згідно особистісного опитувальника Г. Айзенка ЕРІ (варіант Б).

Засуджені були умовно розподілені по трьох групах за кримінально-правовою класифікацією діяння: корисливі злочини (крадіжка, шахрайство); агресивні (насильницькі) некорисливі злочини (навмисне вбивство, завдання тяжких тілесних ушкоджень); злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

В кожній групі жінки додатково розподілялись ще по трьох категоріях: алкозалежні, наркозалежні, залежність відсутня. Так, в групі насильницьких злочинів (одинадцять осіб) виявилось по 45% в групі алкозалежних та з відсутньою залежністю, 10% - наркозалежні; в групі корисливих злочинів (чотирнадцять осіб): 45% осіб мають алкозалежність, 36% - наркозалежність, 14% - не мають залежностей; в групі злочинів в сфері обігу наркотичних засобів всі шість осіб (100%) виявились наркозалежними.

Середній вік злочинниць становить 40 років. В більшості випадків це офіційно непрацевлаштовані жінки, які мають двох дітей, розлучені або проживають зі співмешканцем, мають середню освіту, правил внутрішньо-трудового розпорядку колонії дотримуються добровільно, підтримують зв'язок з родичами.

За опитувальником «Басса – Дарки» в групі засуджених за насильницькі злочини (одинадцять осіб) виявлено наступний розподіл рівнів вираження агресії: індекс агресії: 45% - середній рівень, 36% - підвищений, низький та дуже високий рівні по 9%; індекс ворожості: 63,7% - високий рівень, 27,3% - підвищений рівень, 9% - середній рівень; непряма агресія: 45% - підвищений рівень, 27% - високий рівень; 18% - середній рівень, 9% - дуже високий рівень; почуття вини: 45% - дуже високий рівень, 36% - високий рівень, 18% - підвищений рівень; негативізм: 36% - низький рівень; 27% - середній рівень, по 18% - підвищений та високий рівні.

В групі засуджених за корисливі злочини (14 осіб) розподіл рівнів вираження виявився наступним: індекс агресії: 64% - середній рівень, 28,5% - підвищений, 7% - високий рівень; індекс ворожості: 42,5% - високий рівень, по 21,5% - підвищений та середній рівні, 14,5% - дуже високий рівень; непряма агресія: 50% - підвищений рівень, 21% - високий та середній рівні, 7% - низький рівень; почуття вини: 36% - дуже високий рівень, 28,5% - високий рівень, 21% - підвищений рівень, 14% - середній рівень; негативізм: 36% -

середній рівень, по 28,5% - низький та підвищений рівні.

Показники в групі засуджених за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (6 осіб) за опитувальником «Басса – Дарки»: індекс агресії: 66% - середній рівень, 17% - підвищений та дуже високі рівні; індекс ворожості: 66% - підвищений рівень, 17% - високий та дуже високий рівні; непряма агресія: 66% - підвищений рівень, 17% - середній та високий рівні; почуття вини: 50% - дуже високий рівень, 17% - низький, середній та дуже високий рівні; негативізм: 50% - середній рівень, 33% - високий рівень; 17% - низький рівень.

Показники за опитувальником «Скорочений багатofакторний опитувальник для дослідження особистості» по тих самих групах засуджених виявились наступними.

У групі засуджених за агресивні злочини середній рівень продемонстровано по шкалах «депресія», «психопатія», «паранояльність» - 91% респонденток; по шкалах «психастенія», «шизоїдність» - 64% досліджених; за шкалою «гіпоманія» - 73% опитаних. Низький рівень вираження за шкалою «психастенія» виявлено у 27 % засуджених. Високий показник за шкалою «шизоїдність» продемонстровано у 18 % жінок.

В групі засуджених за корисливі злочини більшість респонденток по зазначеним вище шкалам отримали середній рівень вираженості, зокрема: 92% за шкалами «психопатія», «паранояльність», «гіпоманія», 86% - за шкалою «депресія», 50% - за шкалою «психастенія». Примітно, що за шкалою «шизоїдність» 100% опитаних злочинниць проявили середній рівень. Низький рівень «психастенії» виявлено у 50% респонденток.

Розподіл показників по обраним для дослідження шкалам у групі засуджених, що відбувають покарання за злочини вчинені в сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: середній рівень - по шкалі «паранояльність» проявили 100% респонденток; по шкалі «шизоїдність» - 84% опитаних; 68% та 66% по шкалах «гіпоманія» та «психопатія», відповідно; 34 % за шкалою «депресія». Примітно, що за даною категорією злочинів усі засуджені є наркозалежними особами та серед них виявлено найчисленніший низький показник за шкалою «депресія», а саме 66% опитаних. Також привертає увагу розподілення по низькому та середньому рівнях 50/50% за шкалою «психастенія».

Дещо неочікуваним виявились результати за проведенням опитанням «Багатofакторний опитувальник емпатії М. Девіса» (IRI; Davis, 1983). Так, одночасно найвищі та найнижчі значення за шкалою «співчуття» виявились серед засуджених за насильницькі злочини, 36% по кожному рівню, в той же час «емпатичну турботу» в діапазоні середнього рівня проявили 72% жінок вказаної категорії, за високим рівнем – 28%. Емпатичну децентрацію та дистрес в середньому діапазоні проявляють 82 % опитаних.

Примітно, що за середнім рівнем по шкалі «децентрація» 100% проявили засуджені за злочини в сфері незаконного обігу наркотичних засобів. В тому ж самому діапазоні емпатичне співчуття та турботу демонструють 50% засуджених по кожній з означених шкал.

Більшість засуджених за корисливі злочини відповідають середньому показнику: по шкалі «децентрація» - 78%, «співчуття» - 64%, «турбота» - 83%, «дистрес» - 64%.

За результатами тестування за особистісним опитувальником Г. Айзенка, ЕРІ (варіант Б) в групі засуджених за насильницькі злочини виявилось 72% інтровертів, 28% екстравертів; серед крадіжок – 64% інтровертів, 36% екстравертів, і тільки серед

наркозалежних засуджених кількісну перевагу мають екстраверти - 67% проти 34 % інтровертів.

Найбільше холериків серед засуджених за злочини проти життя та здоров'я, - 35,5%, меланхоліків в цій групі засуджених 45,5%, флегматиків – 9%.

Серед злочинниць з групи корисливих злочинів 50% отримали меланхоліки, 21% - холерики, по 14% сангвініки та флегматики.

Найбільша кількість сангвініків означилась в групі засуджених, що вчинили злочини в сфері незаконного обігу наркотичних засобів – 50%, холерики, флегматики та меланхоліки мають процентне відношення близько 15,5 за кожним типом.

Підвищений рівень нейротизму демонструють 36% засуджених за насильницькі злочини, 41% - за корисливі злочини. В той час як середній рівень нейротизму виявляють 50% засуджених за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, 35% - за корисливі злочини, 27% - за насильницькі злочини.

Висновки. Проаналізувавши отримані результати дослідження приходимо до висновку, що жінкам, які скоїли насильницькі злочини в більшості випадків притаманний середній рівень індексу агресії, високий рівень індексу ворожості, підвищений – непрямой агресії, низький негативізм та дуже високе почуття вини. Також більшість жінок з цієї категорії схильні до гіпотимічного (шкала «депресії»), паранойяльного, гіпертимного (шкала «гіпоманії») типу особистості з підвищеною соціальною дезаптацією. Засуджені за насильницькі злочини переважно є інтровертами, меланхоліками або холериками з підвищеним рівнем нейротизму, з середніми показниками емпатичної децентрації, турботи та дистресу. Можливим поясненням превалювання кількості жінок з середнім рівнем показників по усіх емпатичних шкалах, окрім співчуття, високим та дуже високим рівнем почуття вини, та підвищеним рівнем індексу ворожості, є сам образ життя жінок до скоєння злочину та особа потерпілого. В більшості випадків це так звані злочини «сімейного насилля», невпевнені в собі жінки (переважає гіпотимний та психастенічний тип) тривалий час проживали з чоловіками, які завдавали їм психічного чи фізичного болю (що пояснює рівень ворожості), при цьому жінки «розуміли та пробачали» вади чоловіків (рівень децентрації та емпатичної турботи).

Жінкам, які відбувають покарання за корисливі злочини, притаманний середній рівень індексу агресії, високий рівень індексу ворожості, підвищений рівень непрямой агресії, показники почуття вини та негативізму не є маркерними. Для жінок з категорії корисливих злочинниць притаманний паранойяльний, шизоїдний, гіпертимний тип особистості з вираженою соціальною дезаптацією. В більшості випадків це інтроверти, меланхоліки, особи з підвищеним нейротизмом, для яких характерний середній рівень емпатії за всіма її складовими. Зауважимо, що в даній категорії більшість займають особи з алко,- наркозалежністю (12 з 14 осіб). Тому вбачаємо в деформованій вживанням стимулюючих речовин психіці причини високого рівня ворожості, превалювання психопатії.

Щодо жінок, засуджених до позбавлення волі за злочини в сфері незаконного обігу наркотичних засобів, то це переважно особи з середнім рівнем індексу агресії, підвищеними рівнями індексу ворожості та негативізму, високим почуттям вини. Усі жінки відносяться до паранойяльного типу особистості, в більшості випадків це шизоїдний та гіпертимний тип особистості з вираженою соціальною дезаптацією. Переважна більшість жінок є екстравертами, сангвініками з середнім рівнем нейротизму, з ярко вираженим середнім рівнем емпатичної децентрації та дистресу. Усі без винятку досліджені жінки з цієї категорії

злочинниць мають довготривалу наркозалежність, що на нашу думку вчинює безумовний вплив на їх особистість. Обумовлені необхідністю майже щоденного вживання наркотиків (чи навіть періодичного) ці жінки майже усі свої потяги та бажання, як фізичні так і ментальні, спрямовують в русло пошуку та отримання дози наркотика. Що в свою чергу пояснює високі показники індексів рівня агресії та ворожості. Високе почуття вини скоріш за все обумовлене «розумінням» неправильності свого способу життя, особливо в контексті родини (занедбані батьки та діти), тощо.

Аналізуючи результати даних за опитувальником Басса-Дарки поособно ми прийшли до висновку, що особи з підвищеним рівнем індексу агресії мають підвищені рівні індексу ворожості та непрямой агресії.

На нашу думку вивчення «особистості» жінки-злочинниці є вкрай необхідним та перспективним напрямом як для психологічної, так і для кримінологічної сучасної вітчизняної науки. Адже розуміння когнітивних процесів особи, її емоційних станів, закономірності поведінки в розрізі «стимул-реакція» надають можливість розробити та застосувати індивідуальну корекційну програму особистості та адаптувати особу до соціально-безпечного способу життя, з можливістю подальшого саморозвитку та саморегуляції такої особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жінки і чоловіки в Україні: статистичний збірник [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України – Режим доступу: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/09/zb_gch2020.pdf
2. Євдокімова М. Історичний аналіз жіночої злочинності, історичний аналіз жіночої злочинності / М. Євдокімова // Підприємництво, господарство і право. – 2018. – № 3. – С.140-142.
3. Мойсеєва О.Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії / О.Є. Мойсеєва [Електронний ресурс] / Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського – Режим доступу: http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/files/44_4.pdf
4. Давыдов В.В. Психологический словарь / под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др. – М.: Педагогика, 1983. – 567 с.
5. Басс А. Психология агрессии / А. Басс // Вопросы психологии. – 1967. – № 3. – С. 60–67.
6. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль /Л. Берковиц. — СПб: Прайм-Еврознак, Нева; М.: Олма-Пресс, 2002. — 510 с.
7. Кожушко А.Р. Причини агресивної поведінки жінок у місцях позбавлення волі / А.Р. Кожушко // Право і безпека. – 2015. – №3. – С. 147 – 152.
8. Продан Т.В. Кримінологічна характеристика жіночої насильницької злочинності в Україні: [монографія] / Тетяна Василівна Продан. – Чернівці : Технодрук, 2020. – 284 с.
9. Казміренко Л.І., Тужеляк Н.М. Проблема агресії як соціальний феномен в юридико-психологічному дискурсі / Л.І. Казміренко, Н.М. Тужеляк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 4. – С. 444-451.
10. Фархутдінова Ю.Н. Внутрішній конфлікт як одна з причин агресивної поведінки підлітків / Ю.Н. Фархутдінова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; Інституту психології ім.

Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – Вип. 10. – С. 762 - 771.

11. Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: [монографія] / Валентина Олександрівна Меркулова. – Одеса: НДРВВ ОЮІ НУВС, 2003. – 281 с.

12. Maccoby E.E., Jacklin C.N. The psychology of sex differences / E.E. Maccoby, C.N. Jacklin // Stanford University Press. – 1974. – Vol. 11. – P. 164-183.

13. Чаговець Л. Психологічні особливості агресивності старших підлітків / Л. Чаговець // Психолог. – 2004. – № 13. – С. 16–18.

14. Серкевич І.Р., Броневицька О.М. Аналіз психологічної структури жіночої злочинності / І.Р. Серкевич, О.М. Броневицька // Часопис Київського університету права. – 2020. – №1. – С. 325 – 328.